

Article history:

Received 17 October 2024

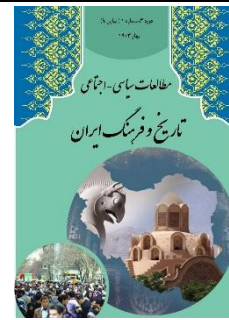
Revised 17 November 2024

Accepted 08 December 2024

Published online 30 December 2024

Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History

Volume 3, Issue 5, pp 210-225

A Review of the Political and Cultural Life of Nizam al-Mulk and His Role in the Relations Between the Iranian Seljuks and the Abbasid Caliphate

Davood. Ghanbari¹, Masood. Mohammadi^{2*}, Javad. Sakha³

¹ PhD Student, Department of History, Takestan Branch, Islamic Azad University, Takestan, Iran

² Assistant Professor, Department of History, Farhangian University, Tehran, Iran

³ Assistant Professor, Department of History, Abhar Branch, Islamic Azad University, Abhar, Iran

* Corresponding author email address: Masood.Mohammadi93@yahoo.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Ghanbari, D., Mohammadi, M., & Sakha, J. (2024). A Review of the Political and Cultural Life of Nizam al-Mulk and His Role in the Relations Between the Iranian Seljuks and the Abbasid Caliphate. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 3(5), 210-225.

© 2024 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

This article reviews the life of Khwaja Nizam al-Mulk al-Tusi, the powerful vizier of the Seljuks, and seeks to answer the question of his role in shaping the cultural and political relations between the Great Seljuks and the Abbasid Caliphate. It examines how Khwaja attempted to establish a harmonious relationship between the monarchical system and its absolute authority, and the religious system and the spiritual prestige of the caliphate, while simultaneously facilitating the political and military support of the monarchy for the caliphate and the political and spiritual endorsement of the caliphate for the monarchy. Therefore, some of Khwaja's actions—such as the establishment of cultural centers, mosques, and madrasas—are analyzed in the context of training the personnel required by the Seljuk administration, all of whom were to be directly supervised by individuals aligned with Khwaja's thought and sectarian orientation. These institutions served to assist him in achieving his political, cultural, and administrative objectives, especially considering that all his officials were required to adhere strictly to the Shafi'i school of jurisprudence and follow Khwaja's religious, political, and cultural ideologies. This ensured the realization of his goals: maintaining his unrivaled authority, preserving the Seljuk state, establishing good relations with the Abbasid Caliphate, and countering the Isma'ilis—who posed a threat to Seljuk rule in Iran—and the Fatimids, who were enemies of the Abbasid Caliphate and the Sunni world at the time.

Keywords: *Nizam al-Mulk, Iranian Seljuks, Abbasid Caliphate, Nizamiyya schools*

EXTENDED ABSTRACT

The political and cultural life of Nizam al-Mulk, the influential vizier of the Seljuk Empire, and his role in shaping the relations between the Iranian Seljuks and the Abbasid Caliphate, is a subject of profound historical significance. Nizam al-Mulk, born in 408 AH (1018 CE) in the village of Nawan near Tus, rose to prominence as the chief minister under the Seljuk sultans Alp Arslan and Malik Shah. His tenure marked a period of significant political and cultural transformation in the Islamic world, particularly in Iran. Nizam al-Mulk's efforts to harmonize the monarchical system of the Seljuks with the spiritual authority of the Abbasid Caliphate were central to his political strategy. He sought to establish a balance between the absolute authority of the Seljuk sultans and the religious prestige of the caliphate, ensuring mutual support between the two entities. This was achieved through a combination of political acumen, cultural initiatives, and administrative reforms. Nizam al-Mulk's establishment of cultural centers, mosques, and madrasas, particularly the Nizamiyya schools, played a crucial role in training personnel loyal to his vision and sectarian orientation. These institutions were instrumental in promoting the Shafi'i school of jurisprudence and countering the influence of the Isma'ilis and the Fatimids, who were seen as threats to both Seljuk rule and the Sunni world (Kanpuri, 1971; Nakhjawani, 1978).

Nizam al-Mulk's early life and education were marked by a strong emphasis on religious and scholarly pursuits. Born into a family of modest means, he was educated in the Shafi'i school of jurisprudence, which would later shape his political and religious ideologies. His rise to power began under the patronage of Chaghri Beg, the Seljuk ruler of Khorasan, who recognized Nizam al-Mulk's administrative talents and recommended him to Alp Arslan. After the death of Alp Arslan's predecessor, Tughril, Nizam al-Mulk played a key role in securing Alp Arslan's succession to the throne. His tenure as vizier saw the Seljuk Empire reach its zenith, with territories stretching from Kashgar in the east to the Mediterranean in the west. Nizam al-Mulk's administrative reforms, including the establishment of a centralized bureaucracy and the promotion of Sunni orthodoxy, were pivotal in maintaining the stability and cohesion of the empire. His efforts to counter the Isma'ili threat, particularly through the establishment of the Nizamiyya schools, were part of a broader strategy to consolidate Seljuk power and promote Sunni Islam (Ibn Funduq al-Bayhaqi, 1938; Khwandamir, 1976).

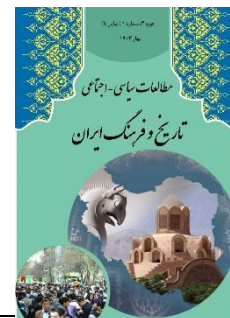
The Nizamiyya schools, founded by Nizam al-Mulk, were among his most enduring legacies. These institutions were not merely centers of learning but also instruments of political and religious policy. The schools were designed to train administrators and scholars who would be loyal to the Seljuk state and the Shafi'i school of jurisprudence. By providing stipends to students and scholars, Nizam al-Mulk ensured that the Nizamiyya schools attracted the best minds of the time. The curriculum emphasized Sunni orthodoxy, particularly the Shafi'i and Ash'ari doctrines, which were seen as bulwarks against the spread of Isma'ili and Fatimid influence. The Nizamiyya schools also served as a counterbalance to the educational institutions of the Fatimids in Egypt and the Umayyads in Spain. Nizam al-Mulk's educational reforms were part of a broader effort to strengthen the Sunni world and ensure the survival of the Abbasid Caliphate, which was increasingly threatened by the Fatimids and other Shi'a movements (Boyle, 1987; Ibn Athir, 1966).

Nizam al-Mulk's political philosophy, as articulated in his famous work *Siyasatnama* (The Book of Government), reflects his vision of an idealized monarchy rooted in Persian traditions of kingship. He

viewed the sultan as a divinely appointed ruler whose authority was derived directly from God, rather than from the caliph. This perspective was a departure from the traditional Islamic view of the caliph as the ultimate source of political legitimacy. Nizam al-Mulk's emphasis on the sultan's divine right to rule was part of his broader strategy to centralize power within the Seljuk state and reduce the influence of the Abbasid Caliphate. However, he also recognized the importance of maintaining good relations with the caliphate, as it provided a source of religious legitimacy for the Seljuk sultans. Nizam al-Mulk's ability to navigate the complex relationship between the Seljuk monarchy and the Abbasid Caliphate was a testament to his political skill and diplomatic acumen (Nizam al-Mulk, 1955; Sabki, 1905).

Nizam al-Mulk's tenure as vizier was marked by both great achievements and significant challenges. His efforts to centralize the Seljuk administration and promote Sunni orthodoxy were largely successful, but they also made him many enemies. His staunch opposition to the Isma'ilis and other Shi'a groups led to numerous assassination attempts, culminating in his murder in 485 AH (1092 CE) by an Isma'ili assassin. Nizam al-Mulk's death marked the beginning of the decline of the Seljuk Empire, as his successors lacked his political vision and administrative skills. Despite his untimely death, Nizam al-Mulk's legacy endured through the Nizamiyya schools and his contributions to the political and cultural life of the Islamic world. His efforts to balance the competing demands of monarchy and caliphate, and his promotion of Sunni orthodoxy, left a lasting impact on the Islamic world (Ibn Khaldun, 2009; Rashid al-Din, 1983).

In conclusion, Nizam al-Mulk's life and career represent a pivotal moment in the history of the Islamic world. His ability to navigate the complex political landscape of the Seljuk Empire and his efforts to promote Sunni orthodoxy through the establishment of the Nizamiyya schools were instrumental in shaping the cultural and political trajectory of the Islamic world. His vision of a centralized monarchy, rooted in Persian traditions of kingship, and his efforts to balance the authority of the Seljuk sultans with the religious prestige of the Abbasid Caliphate, were key to the stability and cohesion of the Seljuk Empire. Despite the challenges he faced, Nizam al-Mulk's legacy as a statesman, scholar, and reformer continues to be celebrated in the Islamic world. His contributions to the political and cultural life of the Seljuk Empire and his efforts to promote Sunni orthodoxy through the Nizamiyya schools remain a testament to his enduring influence.

مروری بر حیات سیاسی، فرهنگی نظام‌الملک و نقش وی در روابط سلجوقیان ایران با خلافت عباسی

داود قنبری^۱، مسعود محمدی^۲، جواد سخا^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، واحد تاکستان، دانشگاه آزاد اسلامی، تاکستان، ایران

۲. استادیار، گروه تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

۳. استادیار، گروه تاریخ، واحد ابهر، دانشگاه آزاد اسلامی، ابهر، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: Masood.Mohammadi93@yahoo.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

قنبری، داود، محمدی، مسعود، و سخا، جواد. (۱۴۰۳). مروری بر حیات سیاسی، فرهنگی نظام‌الملک و نقش وی در روابط سلجوقیان ایران با خلافت عباسی. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۳(۵)، ۲۱۰-۲۲۵.

این مقاله ضمن مروری بر زندگانی خواجه نظام‌الملک طوسی، وزیر مقتدر سلجوقیان، در پی پاسخ به این پرسش است که نقش خواجه در شکل‌گیری مناسبات فرهنگی و سیاسی سلجوقیان بزرگ و خلافت عباسی چگونه بوده است و اینکه خواجه چگونه سعی می‌کند بین نظام سلطنتی و قدرت مطلقه آن و نظام دینی و وجهه معنوی خلافت رابطه‌ای حسنه برقرار کند و در عین حال حمایت سیاسی و نظامی سلطنت از خلافت و حمایت سیاسی و معنوی خلافت از سلطنت را فراهم کند. لذا برخی اقدامات خواجه، از جمله ایجاد مراکز فرهنگی، مساجد و مدارس، در جهت تربیت نیروهای مورد نیاز حکومت سلجوقی که در عین حال تحت نظر مستقیم و هم‌فکر و هم‌مذهب خواجه باشند و وی را برای رسیدن به اهداف سیاسی، فرهنگی و حکومتی او یاری می‌دهند، به‌ویژه اینکه کلیه کارگزاران وی باید حتماً شافعی‌مذهب و پیرو تفکرات مذهبی، سیاسی و فرهنگی خواجه باشند تا اهداف وی را در جهت حفظ اقتدار و قدرت بلامنازع خود، حفظ حکومت سلجوقی، برقراری روابط حسنه با خلافت عباسی و مقابله با اسماعیلیان به عنوان تهدید حکومت سلجوقی در ایران و فاطمیان به عنوان دشمن خلافت عباسی و جهان اهل سنت آن روز فراهم نماید.

کلیدواژگان: نظام‌الملک، سلجوقیان ایران، خلافت عباسی، نظامیه‌ها.

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دست‌نویس آزاد مطابق با گواهی صورت گرفته است. (CC BY-NC 4.0)

سلسله سلجوقیان را می‌توان مهم‌ترین دولتی دانست که توسط ترکان تأسیس گردید. در طول زمامداری سلاطین اولیه این سلسله، تحول بزرگی در فرهنگ و تمدن اسلام، به‌ویژه ایران، شکل گرفت. مؤسس واقعی این سلسله، طغرل فرزند میکائیل بن سلجوق (۴۲۹-۴۵۵ ه.ق) بود. وی در سال ۴۲۹ هجری در نیشابور به تخت سلطنت نشست. حکومت سلجوقیان ایران در دوره سلطنت آلب ارسلان، خصوصاً عصر حکومت ملکشاه، به اوج شکوه و عظمت رسید و قلمرو آن از کاشغر در شرق به سواحل مدیترانه در غرب رسید. شکی نیست که بخش بزرگی از این موفقیت مرهون ایرانیان، به‌ویژه وزرای دانشمند و باتدبیری چون عمیدالملک کندری، خواجه نظام‌الملک و سایر دیوان‌سالاران ایرانی بود. در دوره سلجوقیان، با وجود تسلط عنصر ترک بر ارکان دولتی و گرفتن زمام حکومت و سلطنت به وسیله ترکان سلجوقی، تمدن و فرهنگ ایرانی که اساس آن به وسیله خاندان‌ها و حکومت‌های ایرانی بعد از اسلام گذارده شده بود، راه خود را ادامه داد. در این دوره، مهم‌ترین عامل حکومتی ایران، ابو علی حسن بن علی بن اسحاق طوسی، معروف به نظام‌الملک، می‌باشد که از زمان آلب ارسلان تا پایان حکومت ملکشاه، مقام صدارت عظمای دولت سلجوقی را در دست داشت. وی در تکاپو بود تا مذهب سنت عراق و ایران را احیا کند و مذاهب و گسست‌هایی که توسط آل بویه ایجاد شده و وارد ایران شده بود، خنثی کند. در اواخر حکومت ملکشاه بود که فدائیان و اسماعیلیان در چندین قلمرو سلجوقی ظهور یافتند و با تصرف قلعه‌های مختلف، روند بازگشت به مذهب سنت را کند کردند. این موارد باعث درگیری‌های طولانی‌مدت سلجوقیان و اسماعیلیان شد. نظام‌الملک می‌کوشید تا استحکام ساختار امپراتوری سلجوقی را حفظ کند؛ بدین جهت همواره سیاست تمرکزگرایی و اقتدار حکومت مرکزی را در کانون توجه خود قرار داد و با تأسیس دیوان‌سالاری نیرومندی، امپراتوری بزرگ سلجوقی را به نحو مطلوبی مدیریت نمود. وی سعی کرد با احیای مذهب سنت در عراق و ایران، با شکوه و اعتبار خلافت فاطمی در قاهره مقابله کند. ظاهراً نظام‌الملک می‌خواست به سرعت نهادهای آموزشی در عالم سنی مشرق را برآورده و آن‌ها را هم‌پایه نهادهای آموزشی موجود در اسپانیای اموی و مصر فاطمی سازد. طرح تأسیس مدارس نظامیه را خواجه در نخستین سال‌های وزارت خود در دوران پادشاهی آلب ارسلان به اجرا درآورد. اینکه هدف یا اهداف خواجه از تأسیس نظامیه در سراسر امپراتوری چه بوده، نظرات مختلفی از سوی مورخین و صاحب‌نظران ارائه شده است. در این بین، به نظر می‌رسد خواجه اهداف متعددی را از نظر سیاسی و فرهنگی تعقیب می‌کرده که در پژوهش حاضر به آن‌ها خواهیم پرداخت.

مروری بر حیات سیاسی و فرهنگی خواجه نظام‌الملک طوسی، وزیر سلجوقیان ایران

ابوعلی حسن بن علی بن اسحاق طوسی در روز جمعه ۱۵ ذی‌القعدة سال ۴۰۸ ه.ق در قریه نوقان از توابع رادکان شهر طوس متولد شد (Nakhjawani, 1978). نام پدرش علی بن اسحاق طوسی و نام مادرش زمرد خاتون بود. وقتی خواجه متولد شد، مادرش به فرموده حضرت زهرا (س) در عالم رؤیا او را حسن نامید، چنان‌که این هم‌نامی با امام حسن (ع) باعث نیک‌نامی و خوشبختی خواجه در دوران زندگی گردید (Kanpuri, 1971).

تاج‌الدین بن سبکی در طبقات الشافعیه می‌گوید: حسن از روستازادگانی بود که به وسیله باغبانی و کشاورزی در اطراف شهر طوس روزگار می‌گذراندند. پدرش حفظ قرآن را به او آموخت و سپس او را مشغول به آموختن فقه شافعی کرد (Sabki, 1905).

بیشتر مورخان بر این عقیده‌اند که خواجه از دوران کودکی بسیار باهوش و بافراست بود. هندوشاه نخبوانی در تجارب السلف خود می‌نویسد: «در یازده سالگی قرآن مجید را آموخت، سپس به تحصیل فقه مذهب شافعی مشغول شد...» (Nakhjawani, 1978).

خواندمیر در کتاب تاریخ حبیب‌السیر می‌گوید: «پدر خواجه نظام‌الملک یکی از عمال دیوانیان سلجوق بود و به وفور بخشش و فرط کرم و مروت شهرت تمام داشت و چون چشم جهان‌بینش به جمال فرزند روشنی پذیرفت، همه همت خود را بر تربیت او معطوف گردانید و

آن فرزند رشید در یازده سالگی از حفظ قرآن مجید فارغ گردید. آن گاه تمامی اوقات خجسته ساعات را به خدمت علما و ملازمت اصحاب درس و فتوا، تحصیل علوم و اکتساب فضائل معطوف داشت و به اندک زمانی سرآمد فضای روزگار گشت. در فقه امام شافعی مهارت کامل پیدا کرد. سپس به غربت روی نهاد و با اهل سیاق و ارباب قلم در آمیخت و در آن علم نیز به غایت صاحب وقوف شد» (Khwandamir, 1976, 2001).
 فقیه عبدالصمد، استاد فقه خواجه، می گوید: «حافظه حسن بسیار قوی و شگفت‌انگیز بود، هر درسی را که سایر دانشجویان از حفظ آن عاجز بودند، او با دو بار مرور از بر می کرد.» او پس از چند سال برای تکمیل کمالات از طوس راهی نیشابور گردید و این شهر در آن تاریخ مانند بغداد کانون متون اسلامی بود و از گوشه و کنار شبستان هر یک از مساجد آن صدای قال‌الله و قال‌رسول‌الله به هوا برمی‌خاست (Kanpuri, 1971).

میرخواند، صاحب روضه‌الصفاء، در حالات خواجه می‌نویسد:

«نظام‌الملک گوید که: امام موفق نیشابوری از کبار علمای خراسان بود و بسیار معزز و متبرک و سن شریفش از ۸۵ گذشته بود و شهرتی تمام داشت که هر فرزندی که پیش او قرآن می‌خواند و حدیث قرائت می‌کرد، به دولت و اقبال می‌رسید. بنابراین پدرم مرا با فقیه عبدالصمد از طوس به نیشابور فرستاد تا در مجلس آن بزرگوار به استفاده و تعلیم مشغول شوم و او را با من نظر عنایت و عاطفتی، و مرا به خدمت او الفت و مؤانستی تمام پیدا شد، چنان‌که مدت چهار سال در خدمت او به سر بردم» (Kanpuri, 1971).

خواجه پس از چهار سال تحصیل در نیشابور به زادگاه خود برگشت. در گذشته نیز پدرش در جوانی به خدمت ابوالفضل سوری بن المعتر، که از جانب غزنویان حاکم خراسان بود، پیوسته و اداره اموال ناحیه طوس را برعهده گرفته بود. حسن بن علی نیز در آغاز دوران جوانی در میهنه نیشابور به خدمت ابوسعید ابی‌الخیر رسید. با شکست غزنویان در نبرد دندانقان در سال ۴۲۹ هجری قمری و فرار سوری بن المعتر به غزنین، پدر خواجه از طوس به بیهق بازگشت. او از آنجا راهی غزنین شد و به خدمت عبدالصمد عباسی در دستگاه غزنویان، که با او حق دوستی و مجالست داشت، پیوست (Sabki, 1905; Nurullah, 2002). حسن بن علی نیز از همان دوران وارد ساختار دیوان‌سالاری امرای غزنوی شد. با افزایش روزافزون قدرت سلجوقیان و سقوط بلخ در سال ۴۲۲ هجری قمری، حسن بن علی خود را به علی بن شاذان، عمید بلخ، نزدیک کرد؛ ولی چون تجارت او در خدمت ابن شاذان چندان مطلوب نبود، بارها جریمه شد و بالاخره به مرو فرار کرد (Lambton).

البته هندوشاه معتقد است که چون عمید بلخ هر وقت گمان می‌برد که خواجه از متاع دنیا چیزی جمع کرده است، می‌گفت: حسن فربه شده‌ای و هرچه خواجه داشت از وی می‌گرفت و چون این حرکت خسیسانه چند نوبت از ابن شاذان سر زد، نظام‌الملک از خدمت به او متنفر شد و به مرو گریخت (Khwandamir, 1976, 2001; Nakhjawani, 1978).

به هر شکل، خواجه در مرو به خدمت چغری‌بیک داود بن میکائیل سلجوقی، پدر آلب ارسلان، که حاکم خراسان بود، رسید و چون چغری‌بیک نشانه‌های لیاقت و کاردانی را در حسن مشاهده کرد، او را به آلب ارسلان معرفی کرد و گفت: «این حسن طوسی است، باید این شخص کاتب و مشیر و صاحب تدبیر امور تو باشد، او را محترم و به منزله پدر خود می‌شماری و برخلاف رأی او عمل نمی‌کنی» (Nakhjawani, 1978).

با مرگ چغری‌بیک، آلب ارسلان حاکم خراسان شد و حسن بن علی را به واسطه کفایتش وزیر خود نمود. در سال ۴۵۵ هجری قمری، هنگامی که عمیدالملک کندی، وزیر طغرل، و گروهی از لشکریان به وصیت شاه از جانشینی سلیمان بن داود حمایت کردند، خواجه نظام‌الملک طوسی و گروهی دیگر از لشکریان سلجوقی در قزوین خطبه سلطنت به نام آلب ارسلان خواندند و عمیدالملک نیز ناچار از سلطنت آلب ارسلان حمایت نمود و مدتی منصب وزارت شاه جدید را برعهده گرفت، تا اینکه حضور رقیب جدید باعث شد تا وی به دستور آلب ارسلان

بازداشت و به مروالروود تبعید شود و در همان جا نیز به سیاست وزیرکشی ایرانی به قتل رسید. بدین ترتیب، خواجه نظام‌الملک طوسی زمام امور سیاسی، اجتماعی و نظامی ایران را بر عهده گرفت. خواجه در دوران پادشاهی آلب ارسلان و پس از او ملک‌شاه، امپراتوری ایران را به چنان عظمتی رساند که فرستاده قیصر روم را برای پرداخت جزیه در کاشغر (یکی از شهرهای فعلی کشور چین است) به حضور شاه فرستاد (Ibn Funduq al-Bayhaqi, 1938; Ibn Khaldun, 2009).

راوندی در اشاره به وضعی که ایران در آغاز فرمانروایی ملک‌شاه سلجوقی داشت، در عبارتی کوتاه اما گویا می‌نویسد: «پنداری عهد او جوانی دولت و بهار ملک و طراز کسوت پادشاهی بود، عالم مسلم و رایت منصور و رعیت خشنود و بلاد معمور» (Monshi Kermani, 1985). از جمله مهم‌ترین کارهای او تأسیس اولین مدارس دولتی یا همان نظامیه‌ها بود که برای اولین بار در آن اساتید و دانشجویان مقرری و راتبه می‌گرفتند. این عمل پس از آن مورد الگوبرداری حاکمان و امرا در سایر بلاد اسلامی و همچنین اروپاییان در تأسیس دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی در سال‌های بعدی گردید. در آن موقعیت تاریخی، جنگ‌های صلیبی بین مسلمانان و مسیحیان اروپا رخ داد که یکی از نتایج آن انتقال دانش، فرهنگ و تمدن اسلامی به غرب بود که الگوبرداری دانشگاه‌های اروپایی از دانشگاه‌های اسلامی نیز یکی از آن موارد بوده است.

مرگ خواجه

سرانجام پیش‌بینی عمیدالملک کندی در حق او آنجا که به قاتل خود گفته بود: «وزیر را بگو که بد بدعتی و زشت قاعدتی در جهان آوردی به وزیرکشتن، زودا که این سنت در حق خویش و اعقاب بازیابی»، تحقق یافت و پس از یک دوره درگیری‌های محسوس و نامحسوس با شاه و همسرش ترکان خاتون، که آنگونه که رشیدالدین فضل‌الله در جامع‌التواریخ می‌گوید، بر اثر اختلاف خواجه با ترکان خاتون بر سر ولیعهدی محمود، پسر ترکان خاتون، و برکیارق از زبیده خاتون، دیگر همسر شاه، که خواجه به ولایتعهدی او مایل بود و آثار شهریار در چهره او می‌دید، و جناح سیاسی تاج‌الملک، که از سیاست‌های خواجه ناراضی بودند و می‌خواستند او را از سر راه بردارند، در شب دهم رمضان سال ۴۸۵ هجری قمری (Rashid al-Din, 1983)، هنگامی که به همراه ملک‌شاه از اصفهان به بغداد می‌رفت، در قصبه صحنه در نزدیکی نهاوند به دست جوانی به نام ابوطاهر آرائی، از چریک‌های فدایی اسماعیلی که در لباس صوفیان، جهت تقدیم عرض‌حالی به هودج خواجه که پس از افطار از بارگاه به خرگاه حرم می‌رفت، نزدیک شده بود، با ضربه کارد به قتل رسید. نظام‌الملک را به خیمه‌ای بردند و او پس از ۲۹ سال وزارت در سن ۷۷ سالگی بدرود حیات گفت. با مرگ او لشکرش به هم آمد. سلطان ملک‌شاه بر اسب نشست و مردم آرامش یافتند (Ibn Athir, 1966; Ibn Khaldun, 2009; Jurji, 1990).

به دستور ملک‌شاه، نعش خواجه فوراً به اصفهان فرستاده شد و خود او رهسپار بغداد گردید. در اصفهان تجلیل شایانی از جنازه خواجه به عمل آمد و در گورستان محله کران به خاک سپرده شد و آرامگاه او روزگاران دراز به نام تربت نظام معروف و زیارتگاه خاص و عام بود (Kanpuri, 1971).

به نظر نگارنده، علت اصلی قتل خواجه، مخالفت و مبارزه بی‌امان او با فرقه اسماعیلیه در بعد نظامی و فرهنگی در ابعاد گسترده بوده است، که در نتیجه سردمداران اسماعیلی نیز در پی انتقام و قتل او برآمده‌اند که ظاهراً در تحقق این هدف، تحریک و سعایت ترکان خاتون، همسر ملک‌شاه، و تاج‌الملک، وزیر جدید ملک‌شاه، نیز بسیار مؤثر بوده است.

لقب‌ها و توصیفات

القاب و عناوین خواجه نظام‌الملک طوسی از این قرار بودند:

۱. وزیر کبیر -- چون در دولت سلجوقیان وزیری به بزرگی او یافت نشده بود، از این جهت در تمام کشور بدین نام شهرت داشت.

۲. تاج الحضرتین -- از آنجا که خواجه وزارت دو تن از پادشاهان سلجوقی، یعنی آلب ارسلان و ملکشاه، را برعهده داشت، بدین لقب خوانده می‌شد.

۳. قوام‌الدین -- این لقبی مذهبی بود که از طرف علما و فقهای آن عصر به او داده شده بود.

۴. نظام‌الملک -- مشهورترین لقب خواجه است که در میان عوام بیشتر با این لقب شهرت داشت و این لقب به اندازه‌ای مایه افتخار و مباحثات بود که بیشتر از حاکمان ایران و هندوستان آن را به وزیران و مشاوران مورد اعتماد خود می‌دادند و در حقیقت از یک نشان گرانبها و مدال مرصع بیشتر ارزش داشت.

۵. اتابک -- لقبی بود که ملکشاه پس از رسیدن به پادشاهی به او داده بود.

۶. خواجه بزرگ -- چون در زمان ولایتعهدی ملکشاه آموزگار وی بود، گاهی بدین لقب خوانده می‌شد.

۷. رضی امیرالمؤمنین -- این لقبی بود که از طرف خلیفه المقتدی بامرالله در سال ۴۷۵ هجری به او عطا گردید و نیز انگشتی برایش فرستاد که روی آن کنده شده بود:

وزیر العادل، نظام‌الملک، رضی امیرالمؤمنین. و به گفته خود خواجه، از آغاز اسلام تا آن تاریخ چنین خطابی از طرف خلیفه در حق هیچ وزیری صادر نشده بود (Kanpuri, 1971).

فرمانروایان خودمختار عربستان و ایران، خطاب و خلعت خلفای عباسی را بزرگ‌ترین سند افتخار می‌دانستند و به خاطر آن مقام و منزلتی در میان مردم پیدا می‌کردند.

مهر وزارت -- روی مهر وزارت خواجه کنده شده بود: «الحمد لله علی نعمه».

ناصرالدین منشی کرمانی در تألیف نفیس خود «نسائم الاسحار من لطائف الاخبار»، که درباره تاریخ وزرا نگاشته است، در وصف خواجه نظام‌الملک این‌طور می‌نویسد:

«صدر جریده وزرای عالی‌شان و شهبیت قصیده قهرمانان والامکان و مدبران ممالک روی زمین، به تأیید آسمانی مؤید و به توفیق یزدانی موفق و مسدد و کلک معدلت‌بارش سی سال مجعد، اصداغ اقبال و جلال سلاطین جهان و رأی خورشیدوارش مورد حدود امانی و آمال جهانیان شد، وزارت آلب ارسلان و اتابکی و وزارت پسرش سلطان ملکشاه را اعتناق فرمود، بر اصحاب حکم و فرمان به همه ادوات بزرگی برگذشت و گردن جباران روزگار را به کمند قهر فروشکست... دائماً به حال ضعفای رعیت و بی‌چارگان هر ولایت رسیدی و با زهاد و ابدال و مشایخ نیز نفسی داشتی و اوقات و ساعات را مستغرق طاعات و عبادات گردانیدی و اموال جهان را بر ارباب علم و اهل فضل موفر می‌داشتی و به انشاء بقاع خیر و احداث ابواب البر در اقطار بلاد و ممالک عرب و عجم اشارت راند و بر آن اوقاف بسیار کرد و...» (Monshi Kermani, 1985).

اهداف و انگیزه‌های نظام‌الملک در تأسیس نظامیه‌ها و تأثیرات سیاسی و فرهنگی مترتب بر آن

در خصوص اهداف و انگیزه‌های خواجه از تأسیس نظامیه‌ها، مورخین نظرات گوناگونی را مطرح کرده‌اند. ابتدا نظرات جی. آ. بویل و همکارانش را عیناً از کتاب تاریخ ایران کمبریج، جلد پنجم (از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی ایلخانان)، که بدون تعصبات مذهبی و بی‌طرفانه به این موضوع پرداخته‌اند، نقل می‌کنیم و سپس نظرات سایر مورخین متقدم و متأخر معاصر را در این باب می‌آوریم و قضاوت را به خوانندگان می‌سپاریم:

ظاهراً نظام‌الملک می‌خواست به سرعت نهادهای آموزشی سنی در مشرق تأسیس کند و آن‌ها را رقیب و هم‌پایه نهادهایی سازد که در اسپانیای اموی و مصر فاطمی هنوز رونق داشتند. در باب انگیزه‌های خواجه در تأسیس این مدارس یا نهادهای آموزشی، پاره‌ای مباحث و اختلاف نظرها وجود دارد. آیا او در نظر داشت با ایجاد شبکه‌ای از این نهادهای آموزشی که به شخص او وابسته باشند، مقاصد سیاسی خود را پیش ببرد، یا اینکه هدف کلی‌تری داشته است که عبارت بوده از بالا بردن پایه تعقل و گسترش علم در سراسر مشرق غیر فاطمی عالم اسلام، از طریق گنجاندن این نهادها در الگوی آموزشی جدیدی که از پشتیبانی دولت برخوردار باشد؟ نظر اخیر اگر در متن وقایع آن عصر بررسی گردد، احتمالاً بیشتر پذیرفتنی است. جنبش مدرسه‌سازی سنی که در نیمه دوم سده چهارم (ه.ق) / دهم میلادی آغاز شده بود، آهنگ و وزن خود را تا قبل از زمان نظام‌الملک همچنان حفظ کرده بود. این جنبش نخست واکنشی بود در برابر هم‌اوردجویی اندیشه معتزلی و پس از آن در برابر نهادهای فاطمی و تربیت داعیان شیعه، یعنی جامع‌الازهر جوهر، سپهسالار فاطمی و خلیفه فاطمی المعتمد (سال تأسیس ۳۵۹ ق / ۹۷۰ م) و دارالحکمه خلیفه الحاکم (تا ۳۹۵ ق / ۱۰۰۵ م) و دارالدعوه‌های گوناگون محلی که انجمن‌ها و مراکز تبلیغی بودند (Boyle, 1987).

دوم اینکه نظام‌الملک جهت به اجرا درآوردن سیاست‌های اداری و حکومتی خود در سراسر امپراتوری سلجوقی نیاز به تربیت کارکنان معتمد، نظیر منشیان و دبیران و صاحب‌منصبان داشت و احتمالاً کلید انگیزه‌های خواجه از تأسیس مدارس در اینجا قرار دارد. از این گذشته، نه تنها آموزش در مدرسه، نظیر دیگر نهادهای آموزشی آزاد بود، بلکه طالبان علمی که در نظامیه‌ها تلمذ می‌کردند، مقرری و مدد معاش نیز می‌گرفتند. نظام‌الملک گماشتن علماء و دانشمندان شایسته برای کار تعلیم و تدریس در نظامیه‌ها را مسئولیت شخصی خود می‌دانست.

استفاده از علمای خراسان به یکی دیگر از جنبه‌های بحث‌برانگیز سیاست آموزشی نظام‌الملک مربوط می‌شود، یعنی تا درجه‌ای که وی خصوصاً امیدوار بود فقه شافعی و کلام اشعری خود را پیش ببرد. بسیاری از منابع احتمالاً در مورد ماهیت شافعی و اشعری نظامیه‌ها مبالغه کرده‌اند. پیش از آنکه نظام‌الملک آن‌چنان قدرتی در دستگاه سلجوقی به هم زند، این آموزه‌ها برای رجال چون طغرل‌بیک و عمیدالملک کندی بسیار مطنون بودند. تنفر کندی از اشاعره و تعقیب و آزار و تبعید آن‌ها و دستور به لعن اشاعره بر منابر را در کنار لعن شیعیان از سوی وی چندین منبع تأکید کرده‌اند. مثلاً ابن خلدون در وفیات الاعیان (ج ۳، ص ۲۹۷-۲۹۸). اگرچه نظامیه‌ها نهادهای تبلیغ فقه شافعی و عقاید اشعری بودند، اما این مذاهب در عراق و مغرب ایران نتوانستند کاری از پیش ببرند. زیرا اگرچه خلفای عباسی شافعی‌مذهب بودند، اما سلاطین سلجوقی خود حنفیانی ثابت‌قدم باقی ماندند.

راوندی، حنفی پرشوری که تاریخ سلجوقیان خود را در (۵۸۸ ق) نوشته، هنوز از روافض (غلات شیعه و اشاعره) به یکسان سخن می‌گوید و آن‌ها را در کنار هم لعن می‌کند (Boyle, 1987).

اما شاید مهم‌ترین سندی که بر ضد حمایت ناروای نظام‌الملک از مذهب شافعی در دست داریم، سخنان اقناعی و آرامش‌بخش خود خواجه است که ابن جوزی، که خود یک حنبلی متعصب بوده است، گزارش کرده است. هنگامی که حنبلیان بغداد به آموزش عمومی فقه شافعی در بغداد اعتراض کردند، خواجه گفت: «مصلحت سلطان و احکام عدل، ما را ملزم می‌سازد که برای مستثنی کردن دیگران به هیچ مذهبی تمایل نیابیم. هدف ما تقویت مذهب سنت و اجرای احکام آن است، نه دامن زدن به ستیزه‌های فرقه‌ای. ما این مدرسه را تنها به قصد حمایت علماء و برای نفع عامه ساخته‌ایم، نه اینکه باعث جدال و نفاق گردد» (Ibn Athir, 1966).

در این بخش خوب است نظرات جرجی زیدان، مورخ مسیحی، را نیز که در کتاب تاریخ تمدن اسلام بیان نموده است، بیاوریم. او در کتاب خود در این باب چنین می‌نویسد:

خلفای اسلام نسبت به علما توجه خاصی داشتند، زیرا دین و سیاست با هم مرتبط بود و علما نگاهبانان دین محسوب می‌شدند و طبعاً با خلفا در اداره امور کشور مشارکت داشتند و نزد مردم محترم و معزز می‌زیستند. همین که خلفا ضعیف شدند، کار مملکت به دست

سلاطین و امرای ترک و فارس و کرد و... افتاد و اینان برای تقویت نفوذ خود و تقرب نزد مردم وسیله‌ای می‌خواستند و بهترین وسیله نیکویی به فقیران و گرامی داشتن عالمان و فقیهان بود. از آن رو، اگر سلطان یا حاکم یک شهر یا کشور مرد خردمند و کاردانی بود، علما را گرامی داشت و برای خشنودی آنان و مردم مسجد، مدرسه، بیمارستان و رباط و... بنا می‌کرد و برای عالمان و فقیهان مقرری تعیین می‌نمود، تا علاوه بر ثواب اخروی، مردم را نیز به سوی خود جلب کند. چنان‌که احمد بن طولون در مصر و عضدالدوله در بغداد و نورالدین زنگی در شام و صلاح‌الدین ایوبی در مصر چنان کردند و آخرین کسی که از فرمانروایان مصر به آن مبادرت ورزید، محمد علی، مؤسس سلسله سلطنتی (سابق) مصر بود که در نتیجه اقدامات او یک نوع نهضت علمی در مصر و شام پدید آمد. باری، همین جهات بود که سبب شد نظام‌الملک نیز به ساختن مدارس اقدام کند (Jurji, 1990).

ضمناً در آن دوران، طایفه باطنیه (اسماعیلیان) نیرومند شده بودند و تولید زحمت می‌کردند. نظام‌الملک که مرد خردمند و باکفایتی بود و با نیکوکاری و احسان به عالمان و فقیهان و دلجویی از مردم کارها را روپراه می‌کرد، یکی از اقدامات عاقلانه وی همین تأسیس مدارس و خانقاه‌ها و مهمان‌سراها و مساجد و بیمارستان‌ها بود. وی برای کلیه طلاب علوم دینی و غیر آن مقرری و انعام تعیین کرده بود و از شام و دیار بکر و عراق عجم و عراق عرب و خراسان تا سمرقند، عده زیادی از خوان این وزیر باندبیر و نیکوکار ایرانی بهره‌مند می‌گشتند، به طوری که جمع مقرری‌های او سالیانه ششصد هزار دینار می‌شد. لذا فتنه‌انگیزان از روی رشک به سلطان ملک‌شاه گفتند که با این پول‌ها می‌توان لشکری آراست که قسطنطنیه را بگشاید! سلطان نیز نظام‌الملک را مؤاخذه کرد و از وی بازخواست نمود که چرا آنقدر مقرری می‌پردازد. خواجه در پاسخ سلطان گفت: «پسر جان! من یک پیرمرد ایرانی هستم که اگر علیه من بشورند، پنج دینار هم از خود نخواهم داشت و تو یک جوانک ترکی هستی که اگر بر تو بشورند، شاید سی دینار برای خود داشته باشی. تو شب و روز به شهوترانی مشغول هستی. نافرمانی تو نزد خدا خیلی بیشتر از فرمانروایی توست. سپاه‌یانی که تو به آنان پشت گرم هستی، تیر پرتاب آن‌ها سیصد ذرع است و شمشیرشان به درازای دو ذرع می‌باشد و مانند تو غرق عیش و عشرت می‌باشند و با ساز و آواز گرم شده‌اند. من برای تو سپاه‌یانی گرد آورده‌ام که آن را سپاهیان شب گویند. همین که تو و سپاه‌یانت شب به خواب می‌روید، این لشکریان به شب‌زنده‌داری برمی‌خیزند، دست راز و نیاز به درگاه خداوند چاره‌ساز برمی‌دارند و تو را از دل و جان دعا می‌گویند. تو و سپاه‌یانت از برکت دعای ایشان خوش و خرم مانده‌اید» ملک‌شاه این حرف نظام‌الملک را پسندید و خاموش شد (Jurji, 1990).

هواخواهی از مذهب و مسلک هم موجب تأسیس مدارس می‌شد و هر پادشاه و امیر یا فرمانروایی جهت ترویج مذهب خود مدرسه‌ای بنا می‌کرد. مثلاً خلفای فاطمی شیعی مذهب جامع‌الازهر را برای تأیید و تقویت مذهب تشیع بنا کردند و همین که صلاح‌الدین ایوبی سنی مذهب بر مصر دست یافت، مذهب شیعه را منسوخ ساخت و مذهب مالکی و شافعی را ترویج کرد و برای تأمین نظر خود در سال (۵۶۶ ق) مدرسه ناصریه را دایر کرد و همین‌طور کردها و ترک‌ها برای تقویت مذهبی که به آن تمایل داشتند، مدارس را دایر کردند (Jurji, 1990).

در عین حال، بسیاری از مورخین گذشته و معاصر، از جمله استاد نورالله کسایی، مؤلف کتاب مدارس نظامیه، هدف خواجه از تأسیس مدارس را نه فقط پیشرفت علم و دین و فرهنگ، بلکه هدف اصلی او را تعصبات شدید مذهبی و پیشبرد اهداف صرفاً سیاسی و حکومتی می‌دانند و دو دلیل عمده آن را یکی حمایت بی‌قید و شرط خواجه از مذهب شافعی و اشاعره و همچنین مبارزه شدید وی با گسترش نفوذ فرقه تندرو اسماعیلیه و جلوگیری از نفوذ سیاسی و فکری خلافت فاطمی در سرزمین‌های خلافت شرقی، که بیشتر آن تحت نفوذ سلاطین سلجوقی بود، می‌دانند. در ذیل به بررسی نظرات برخی از ایشان در باب انگیزه‌های خواجه از تأسیس نظامیه‌ها می‌پردازیم. خواجه نظام‌الملک دارای تعصبات شدید مذهبی بود، لیکن پادشاهان سلجوقی که غالباً حنفی مذهب بودند، از تعصب مذهبی بری بودند و نسبت به مذاهب و فرقه‌های مختلف کمال تسامح را روا می‌داشتند. هندوشاه نجوانی، مؤلف کتاب تجارت السلف، می‌نویسد: سلطان ملک‌شاه سلجوقی در اصفهان

مدرسه‌ای در محله کران بنا کرد و چون خواستند بنویسند که در این مدرسه کدام طایفه باشند، از سلطان پرسیدند. گفت: «اگر چه من حنفی‌مذهب هستم، لیکن این بنای ناچیز را برای خدای تعالی ساخته‌ام. گروهی را محفوظ و مخصوص کردن و طایفه‌ای را ممنوع و محروم داشتن وجهی ندارد. بنویسید که اصحاب هر دو امام در این مدرسه ثابت باشند علی‌التساوی و التعادل.» خواستند نام امام حنفیه را قبل از نام امام شافعی بنویسند، خواجه نظام‌الملک اجازه نداد و مدتی آن کتابت موقوف ماند و سلطان می‌فرمود تا خواجه رضا نباشد، هیچ ننویسند. عاقبت بر آن قرار گرفت که بنویسند: «آن را بر پیروان دو امام امام‌الائمه صوری‌الاسلام وقف کرد.» خلاصه اینکه نام هیچ یک از دو امام را نبردند (Nakhjawani, 1978).

خواجه نظام‌الملک در حالی به مسند صدارت دست یافت و صاحب نفوذ در دولت سلجوقی و خلافت عباسی گردید که پیروان مذهب شافعی در اثر تعصبات و سخت‌گیری‌های وزیر حنفی‌مذهب قبلی، عمیدالملک کندی، در وضعیت سخت و آشفته‌ای به سر می‌بردند و چون در آن دوران خواجه به خوبی تجربه کرده بود که مذهب حنفی با کوشش وزیر وقت و حمایت بی‌دریغ پادشاهان حنفی‌مذهب، روز به روز رشد یافته و پیشرفت چشمگیری داشته است و علما و فقهای این مذهب سخت مورد توجه اربابان دولت بوده‌اند، لذا عملاً همین شیوه را برای تقویت مذهب خویش برگزید و با تأسیس مدارس شافعی و نظامیه‌ها ضعفی را که متوجه مذهب شافعی شده بود از بین برد و در این راه همه امکانات مادی و معنوی خود را در انحصار شافعی‌مذهبان قرار داد (Ibn Athir, 1966; Ibn Funduq al-Bayhaqi, 1938) و بدین صورت مذهب شافعی به غایت تقویت و حمایت شد، اما از دیگر علل و انگیزه‌های نظام‌الملک برای تأسیس نظامیه‌ها که اکثریت مورخان بر آن اتفاق نظر دارند، مربوط است به امری که خواجه از ابتدای وزارت خود از آن بیمناک بود و آن نهضت نامرئی و در عین حال سریع اسماعیلیه در شرق عالم اسلام و در حوزه فرمانروایی او بود. این گروه تندرو که دشمن سرسختی چون خواجه را در مقابل خود می‌دیدند، بسیاری از توده‌های ناراضی و مخالف سیاست‌های نظام‌الملک را به خود جذب نموده و روز به روز بر دامنه فعالیت خود می‌افزودند. از طرف دیگر، خواجه نظام‌الملک که از هواداران سرسخت خلافت عباسی بود، به هیچ وجه نمی‌خواست که اعتقاد به خلفای فاطمی، که از دشمنان آل عباس بودند، در حوزه فرمانروایی او رواج گیرد. از این رو، تمام تلاش خود را متوجه ریشه‌کن ساختن عناصر شیعه و اسماعیلیان در ایران نمود، که به نظر او دشمن مشترکی برای مذاهب چهارگانه اهل سنت بودند و تا آنجا که توان داشت به کمک و قدرت سلجوقیان، مخالفان خلافت را تار و مار ساخت و برای پیشگیری از نفوذ فاطمیان آن‌چه توان داشت به کار بست. ولی سیاست خواجه در برانداختن دشمنان و مخالفان مذهبی خود به اقدامات نظامی ختم نمی‌شد. او معتقد بود که می‌بایست آنان را از طریق فرهنگی و تبلیغاتی نیز مغلوب کرد. او می‌دید که جامع‌الازهر مصر تا چه اندازه در اشاعه تبلیغات شیعی توفیق یافته است یا دیگر مراکز علمی چه نقشی در جامعه دارند. لذا اعتقاد داشت که پیروزی‌های سیاسی و نظامی که در سایه درایت و ذکاوت او برای سلسله سلجوقی به دست آمده است و توان استیلای دشمنان مذهب شافعی را از آنان گرفته است، کافی نیست، بلکه باید در این مبارزه روش خود آنان را در پیش گرفت و با اسلحه خود دشمن باید به جنگ با آنان رفت (Ibn Khaldun, 2009).

لذا خواجه با حمله قدرت قلم و قدم به این فرقه‌ها رحم نکرد، چنان‌که از یک سو بخش عمده کتاب خود را به تخریب وجهه شیعه و باطنیه اختصاص داد و آنان را در ردیف گبران و سرخ‌جامگان و خرم‌دینان معرفی نمود و پادشاه وقت را از دخالت دادن ایشان در امور دولتی بر حذر داشت و از سوی دیگر به فکر تأسیس مراکزی افتاد که از هر جهت بتوانند به آرزوهای او در تحقق بخشیدن به مبارزه با این فرقه‌ها جامعه عمل بپوشانند و بدین ترتیب خواجه نظام‌الملک با این هدف اقدام به تأسیس نظامیه‌ها نمود و با حمایت مادی و معنوی گسترده از نظامیه‌ها به جذب فقها و مدرسان شافعی پرداخت تا بدین وسیله با تربیت افرادی مبارز و جدلی، بتواند جلوی پیشرفت تبلیغات وسیع پیروان اسماعیلی و داعیان خلفای فاطمی را در قسمت شرق اسلام و حوزه خلفای عباسی و پادشاهان سلجوقی سد نماید و با سپردن سررشته امور حساس دولتی و علمی و مذهبی به دست مدرسان و فارغ‌التحصیلان مدارس نظامیه، اساس یک وحدت مذهبی را در این قسمت از دنیای اسلام

فراهم سازد و با اختصاص دادن این مدارس و امکانات و مزایای چشم‌گیر و بی‌سابقه آن به فرقه شافعی، عملاً پای پیروان فرقه‌های دیگر را به این مذهب باز نماید (Khwandamir, 2001).

در واقع، وی با تربیت نیروی فکری و عقیدتی قدرتمند، مبارزه با فاطمیان و اسماعیلیان را افزون بر مبارزات سیاسی و نظامی، وارد فاز مبارزه عقیدتی کرد و به عنوان بزرگ‌ترین دشمن مذهب اسماعیلیه اقدام به تأسیس مدارس بزرگ نظامیه در شهرهای بسیار مهم ایران و عراق نمود.

دیدگاه سیاسی، مذهبی و کشورداری و اقتدار سیاسی خواجه نظام‌الملک و میزان تسلط او بر دولت سلجوقی

خواجه نظام‌الملک در کتاب سیاست‌نامه از الگوی حکومت ایران‌شهری یکپارچه، مانند حکومت دوره ساسانی و دولت‌های پس از اسلام در ایران که از این دولت الگوبرداری کردند، مانند آل بویه، سامانیان و حتی غزنویان، به عنوان یک الگوی آرمانی دفاع می‌کند. با دقت در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک، به وضوح می‌توان ارکان این نوع اندیشه را در آن پیدا کرد.

حاکم یا پادشاه مورد نظر خواجه دارای همان ویژگی‌های پادشاهان ایران باستان است که پادشاه را فردی الهی و تأیید شده و برگزیده از سوی خدا و وابسته به آسمان معرفی می‌کند.

خواجه در همان ابتدای کتاب خود این مطلب را بیان کرده است: «ایزد تعالی در هر عصری و روزگاری یکی را از میان خلق برگزیند و او را به هنرهای شاهانه و ستوده آراسته گرداند و مصالح جهان و آرام‌بندگان به او باز بندد و در فتنه و آشوب و فساد را بدو بسته گرداند و حشمت و هیبت او در دل‌ها و چشم خلق بگستراند» (Kanpuri, 1971).

در اندیشه خواجه، پادشاه نماینده خلیفه نیست، بلکه منتخب و برگزیده پروردگار عالم است و توصیف خواجه از پادشاهی، بیشتر حاکمی آرمانی را به نمایش می‌گذارد (نظام‌الملک، ۱۳۳۴، ص ۵). به نظر خواجه، این پادشاه از تمام توانایی، دانایی و جمال برخوردار است. خواجه در ادامه می‌گوید: «اما چون پادشاه را فر الهی باشد و ملک باشد و علم با آن یار باشد، سعادت دو جهانی بیابد از بهر آنکه هیچ کاری بی علم نکند و به جهل رضا ندهد» (Nizam al-Mulk, 1955).

به این ترتیب، پادشاهی که برگزیده از سوی خداست، دارای قدرت مطلق نیز هست و سرپیچی رعیت از امر پادشاه به منزله سرپیچی از حکم خداوند است. با وجود چنین طرز فکری، در عین حال مورخان خواجه نظام‌الملک را جزء کسانی می‌دانند که آخرت را بر دنیا ترجیح می‌داده و همیشه در مجالس علمای دینی حضور داشته، یا اینکه علما و صوفیه در مجالس وی حاضر بوده‌اند. مشهور است که وقتی خواجه صدای اذان را می‌شنید، مشغول هر کاری بود، آن را رها می‌کرد و به نماز می‌ایستاد و اگر مؤذن در اذان گفتن سستی می‌کرد، به او تذکر می‌داد. در زمان خواجه در ایران وفور نعمت بوده است، به طوری که یکی از سیاحان می‌گوید: «در ایران نان به فراوانی و با قیمت ارزان یافت می‌شود، این در حالی بود که در آن زمان به قول پاپ اوربان، مردم اروپا از گرسنگی شکم یکدیگر را پاره می‌کردند» (Ibn Athir, 1966). خواجه جهاد را نیز جدی می‌گرفت، به طوری که حکومت سلجوقیان در شرق به شهر کاشغر در چین امروزی و در غرب تا انتهای بخش آسیای ترکیه امروزی پیشروی کرده بودند و نیروی دریایی آن‌ها نیز شهر قسطنطنیه (استانبول)، پایتخت امپراتوری بیزانس، را به شدت تهدید می‌کرد (Mir-Khand, 1960).

اقتدار خواجه و تسلط زیاد او بر پادشاه و دولت سلجوقی بسیار مشهود بود. مرحوم عباس اقبال آشتیانی در کتاب وزارت در عهد سلاطین بزرگ سلجوقی ضمن قیاس خواجه با وزیران بزرگی چون خواجه شمس‌الدین جوینی و رشیدالدین فضل‌الله همدانی می‌نویسد: «خواجه در مدت ۳۰ سال وزارت خود در دستگاه آلپ ارسلان و ملک‌شاه به دستگیری عمال و کاتبان زیردست و پسران باکفایت خود و به قوه درایت و تدبیر، قسمت اعظم ممالک اسلامی را در منتهای نظم و ترتیبی که تهیه آن در آن ایام میسر می‌شد، راه می‌برده و خود به

شخصه به جزئیات امور لشکری و کشوری و تفحص حال مردم و نشر علم و ادب و رفع جور و ستم توجه می‌کرده و به قدری مقتدر و محبوب و نافذالحکم بوده که در بعضی موارد قدرت حقیقی او بر نفوذ سلطان سلجوقی می‌چربیده، چه علاوه بر محبوبیت در میان عامه، رشته غالب امور کشوری و لشکری را به دست پسران و پروردگان خود داده بود و کاتبان و عمال دیوانی همه ریزه‌خوار خوان نعمت و برآورده او بودند و هیئت غلامان شخصی او که ایشان را «نظامیه» می‌خواندند، در واقع حکم لشکری جان‌نثار را نسبت به خواجه خود داشتند و همین کیفیات بود که در طول سی سال با وجود تحریکات بعضی از عمال دیوانی و دلسردی‌های ملک‌شاه، هیچ‌کس جرئت آن که خواجه را از مقام خود بیندازد نداشت و چندین بار کسانی که در این مورد قدم برداشتند، همه مغلوب و منکوب و از میان رفتند» (Iqbal Ashtiani, 1953).

نقش خواجه در روابط سیاسی سلجوقیان با خلفای عباسی و نوع دیدگاه خواجه به خلافت در سیاست‌نامه خواجه هیچ اشاره‌ای به خلافت به عنوان دستگاهی که فرمانروا و پادشاه مشروعیت خود را از آن می‌گیرد، نیامده است و هر اشاره‌ای به خلفا را در واقع می‌توان با توجه به فرمانروایی آنان توضیح داد و نه به ضرورت و به اعتبار خلیفگی آنان.

نوع عملکرد خواجه در برابر دستگاه خلافت، یا بهتر بگوییم فروکاستن خلفا به فرمانروایان در شرایط ابهام مناسبات میان نهاد خلافت و سلطنت، بسیار پرمعناست، زیرا خواجه در عمل و نظر بر آن بوده که دوره خلافت گذشته است و تجدید آن، به‌ویژه در ایران‌زمین، ممکن نیست. این بحث بر این اندیشه استوار بود که خواجه درصدد بود با تقویت قدرت سلطان، که قدرت اصلی در کشور به شمار می‌رفت، خطر تجزیه را از بین ببرد. در این زمان، خلافت نیز ضعیف شده بود و خواجه بر این باور بود که اگر خلافت از میان رود، لااقل سلطان جانشین آن شود (Sabki, 1905).

در عین حال، اگرچه در دوره سلجوقیان مدت‌ها بود که مقام خلافت صرفاً نمادی بدون قدرت نظامی بود، اما تأیید خلیفه برای سلاطین سلجوقی، که اکثر رعایایشان به خلیفه به چشم جانشین پیامبر می‌نگریستند، بسیار مهم بود (Nizam al-Mulk, 1955). خواجه در کتاب خود مروج برگزیدگی سلطان توسط خداوند است، اما در هر حال، نباید از نظر دور داشت که مشروعیتی که سلجوقیان در زمان طغرل به آن دست یافتند، در تأیید خلافت عباسی نهفته بود. با تأمل در این نکته که خلافت همچنان وجهه خود را در میان اهل سنت حفظ کرد، از این رو طبیعی است که خواجه علی‌رغم آنکه مکرراً برگزیدگی توسط خداوند را پایه مشروعیت پادشاه عنوان می‌کند، اما خلافت را نادیده نمی‌گیرد. البته، وی قصد قداست‌بخشی به خلافت را ندارد، ولی در حفظ خلافت تلاش می‌کند. زیرا به هر حال، می‌تواند مثمر ثمر واقع شود. تأیید خلافت عباسی برای جمعیت سنی‌مذهب ایران مهم تلقی می‌شد. از این رو، خواجه در فصل چهل و سوم می‌نویسد:

«اندر باز نمودن احوال بدمذهبان که دشمن ملک و اسلام‌اند و کسانی هستند که امروز در این دولت قرابتی دارند و سر از گریبان شیعت بر کرده‌اند و از این قوم‌اند و در سر، کار ایشان می‌سازند و قوت می‌دهند و دعوت می‌کنند و خداوند عالم را بر آن می‌دارند که خانه بنی‌العباس را بردارد و اگر بنده غطا از سر این دیگ برگیرد، ای بسا رسوایی که از زیر آن بیرون آید».

به هر شکل و دلیل حمایت‌های بی‌دریغ خواجه از خلافت عباسی، رابطه وزیر بزرگ با خلیفه بسیار حسنه بوده است، تا جایی که همان‌گونه که بیان شد، خلیفه لقب «رضی‌امیرالمؤمنین» را به خواجه اعطا کرد. این لقب ویژه پادشاهان بود و هرگز پیش از آن به وزیری داده نشده بود و بعد از آن هم به کسی داده نشد. البته در دوران طولانی حکومت سلجوقیان بزرگ، در برخی موارد اختلافات شدیدی نیز بین آنان و خلفا روی می‌داد و روابط سیاسی رو به تیرگی می‌نهاد که معمولاً با وساطت بزرگان دو طرف، به‌ویژه وزیر بزرگ خواجه نظام‌الملک و وزرای خلیفه، و با انجام ازدواج‌های سیاسی یا ارسال هدایا، موضوع حل و فصل می‌شد و روابط دوباره به حالت عادی باز می‌گشت. مانند مشکلی که

بین طغرل بیک، اولین سلطان سلجوقی، و خلیفه القائم بامرالله در بغداد پدید آمد که با وساطت وزرا و بزرگان مرتفع شد و ختم به عقد دختر خلیفه با سلطان گشت که البته طغرل بیک قبل از رسیدن دختر خلیفه به ری درگذشت (Ibn Khaldun, 2009).

در دوران سلطنت آلپ ارسلان، روابط وی با خلیفه القائم بهتر از دوران طغرل شد، چون او در ایجاد روابط حسنه با القائم از خود ذکاوت بالایی نشان داد و در همان ابتدای امر، با فرستادن سیده‌النساء، دختر خلیفه، به بغداد، دل خلیفه را به دست آورد و با این کار اگر عمویش طغرل و عمیدالملک، وزیر او، مرتکب اشتباه شده بودند، جبران کرد و با قتل عمیدالملک کندی، محبت خلیفه را نسبت به خود بیشتر کرد. خلیفه هم به پاس قدردانی از او، با فرستادگان او با احترام تمام رفتار کرد و بعد از تشریفات و اهداء هدایا، نقیب طراد زینبی را برای گرفتن بیعت از آلپ ارسلان روانه کرد. طراد در آذربایجان با آلپ ارسلان دیدار کرد و آلپ ارسلان نیز خلعت خلیفه را پوشیده و با وی بیعت کرد (Monshi Kermani, 1985).

البته همان‌گونه که قبلاً ذکر شد، مسلماً نقش خواجه در برقراری این تعاملات حسنه بی‌دریغ و بی‌بدیل بوده است، چون عمیدالملک نتوانسته بود روابط مطلوبی بین سلطان طغرل و خلیفه القائم برقرار کند و تغییر وزیر در دوران آلپ ارسلان این رویه را بسیار بهبود بخشیده است، چون همان‌گونه که رفت، احترام زیاد خلیفه نسبت به خواجه و اعطای لقب مهم رضی امیرالمؤمنین که خلیفه به خواجه اعطا کرد، به هیچ وزیری چنین لقبی داده نشده بود و فقط به سلاطین اعطا می‌شد و قبل و بعد از آن سابقه نداشته است و البته این روند به نحو اولی در دوران سلطنت ملکشاه هم ادامه یافت و تا زمانی که خواجه زنده بود، همواره تعاملات و روابط سلطان و خلیفه مثبت بوده و در صورت بروز اندک تنش‌هایی نیز با وساطت خواجه و وزیر خلیفه، مسئله حل و فصل می‌شد.

نتیجه‌گیری

سرزمین ایران مردان بزرگی را در دامان خود پرورش داده و این مردان نیز به نوبه خود خدمات زیادی در راه پیشرفت و اعتلای این سرزمین انجام داده‌اند که تاریخ اغلب آن‌ها را ثبت و ضبط کرده است. بزرگانی چون بزرگمهر حکیم، خواجه نظام‌الملک، خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی، قائم‌مقام فراهانی، امیرکبیر و دیگران نقش بزرگی در سیاست و فرهنگ ایران‌زمین ایفا کردند. یکی از این شخصیت‌های تأثیرگذار، خواجه نظام‌الملک طوسی می‌باشد. وی که در طول حیات سیاسی خود، کارنامه‌ای درخشان از خود بر جای گذاشت، نشان داد که شخصی بسیار باهوش و در نتیجه مدیری توانمند در عرصه‌های سیاسی و فرهنگی می‌باشد. وی در مدت نسبتاً طولانی صدارت خود، دیوان‌سالاری نیرومند و گسترده‌ای پدید آورد و توانست امپراتوری بزرگ سلجوقی را با نظم و انسجام مطلوبی اداره نماید، به طوری که تا سال‌های متمادی الگویی برای حکومت‌های بعد از آن باشد. نظام‌الملک با حسن تدبیر خویش توانست بین دو نیروی متخاصم، یعنی اشراف نظامی (اهل شمشیر) و دیوان‌سالاران ایرانی (اهل قلم)، تعامل و همگرایی ایجاد کند و همین عامل موجب اقتدار و موفقیت حکومت سلجوقی در داخل و خارج از قلمرو آن‌ها گردید. وی در عرصه‌های فرهنگی نیز بسیار موفق بود. نظام‌الملک گذشته از اینکه خود مردی فاضل و دانشمند بود، در عین حال حکام و امرای سلجوقی را نیز به ترویج علم و دانش و بنای مدارس و موقوفات فراوان تشویق نمود. از این رو شاهدیم که در دوران وزارت وی مدارس بسیاری با نام نظامیه تأسیس و موقوفاتی برای تأمین هزینه‌های آن‌ها ایجاد شد. این مدارس که مدرسه نظامیه نیشابور و نظامیه بغداد از سرآمدان آن‌هاست، در بلاد اسلامی تأسیس و باعث ایجاد نظام خاصی در آموزش و پرورش اسلامی شد. ولی انگیزه خواجه از تأسیس این مدارس چه بود؟ سؤالی که در ابتدای پژوهش طرح شد. به نظر می‌رسد نظام‌الملک در تأسیس این مدارس ترکیبی از اهداف سیاسی، مذهبی و فرهنگی را دنبال می‌کرد. از بعد سیاسی، خواجه در صدد بود کارگزارانی آشنا به فنون سیاست و امور اداری تربیت کند که بعد از فراغت از تحصیل، آن‌ها را در مناصب اداری و دیوانی به کار گیرد، ضمن اینکه به او نیز وفادار باشند. در همین راستا، یکی از اقدامات او ایجاد ارتشی شخصی بود که از آن با عنوان غلامان نظامیه یاد شده است. این گروه حتی بعد از مرگ خواجه سال‌ها از گروه‌های تأثیرگذار در

جریانات و وقایع سیاسی عصر سلجوقی بودند. از بعد فرهنگی، این مدارس در اشاعه مذهب شافعی و محدود نمودن سایر مذاهب نقش اساسی داشتند. ضمن اینکه در تقابل با اندیشه‌های اسماعیلی و مدارس فاطمیون مصر و امویان اندلس نیز نقش ایفا می‌کرد و باعث تقویت مذهب اهل سنت و در نتیجه جایگاه معنوی خلافت عباسی در جهان اسلام نیز می‌گشت و ضمناً بر استحکام پیوندهای سیاسی و مذهبی و فرهنگی سلجوقیان ایران و خلافت عباسی نیز تأثیر بسزایی داشت. خواجه گذشته از اینکه یک نظریه‌پرداز دینی و سیاسی به‌شمار می‌رود، فردی بسیار عمل‌گرا و مقتدر و دانا و با سیاست بود و در سایه همین ویژگی بود که یک تنه در تمامی عرصه‌ها در دوره حکومت سلجوقیان وارد شد و فاتح و سربلند بیرون آمد. نتیجه این عملکرد، شکوفایی و اقتدار امپراتوری سلجوقی در دوره وزارت او بود و با مرگ او گویی سعادت و رفاه و اتحاد از جامعه ایران و حاکمیت سلجوقی رخت برپست. چنان‌که در متن نیز گذشت، راوندی در اشاره به وضعی که ایران در آغاز فرمانروایی ملک‌شاه سلجوقی داشت، در عبارتی کوتاه اما گویا می‌نویسد: «پنداری عهد او جوانی دولت و بهار ملک و طراز کسوت پادشاهی بود، عالم مسلم و رایت منصور و رعیت خشنود و بلاد معمور.»

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Boyle, J. A. (1987). *The Cambridge History of Iran (From the Arrival of the Seljuks to the Fall of the Ilkhanid State)*. Amir Kabir Publishing.
- Ibn Athir, I. a.-D. (1966). *Al-Kamil fi al-Tarikh (The Complete History)* (Vol. 10). Dar Al-Nashr.
- Ibn Funduq al-Bayhaqi, A. a.-H. A. b. Z. (1938). *Tarikh Bayhaq (The History of Bayhaq)*.
- Ibn Khaldun, A. Z. A. a.-R. b. M. (2009). *Al-Ibar (The History of Ibn Khaldun)* (Vol. 4). Islamic Sciences and Cultural Studies Research Institute.
- Iqbal Ashtiani, A. (1953). *The Ministry During the Great Seljuk Sultans*. University of Tehran Press.
- Jurji, Z. (1990). *History of Islamic Civilization*. Amir Kabir Publishing.
- Kanpuri, M. M. A. R. (1971). *The Life of Khwaja Nizam al-Mulk* (Vol. 2). Noor Monthly Magazine.
- Khwandamir, G. a.-D. b. H. a.-D. a.-H. (1976). *Dastur al-Wuzara (The Ministers' Handbook)*. Iqbal Publishing.

- Khwandamir, G. a.-D. b. H. a.-D. a.-H. (2001). *Habib al-Siyar fi Akhbar Afrad al-Bashar (Beloved of Biographies in the News of Mankind)* (Vol. 2). Khayyam Publishing.
- Lambton, A. *Continuity and Change in Medieval Persian History*. Ney Publishing.
- Mir-Khand, M. b. S. B. a.-D. K. S. (1960). *Rawdat al-Safa (The Garden of Purity)*.
- Monshi Kermani, N. a.-D. (1985). *Sayihat al-As'har min Lata'im al-Akhbar (The Journey of the Nights Through the Delicate News, on the History of Ministers)*. Ettela'at Publishing.
- Nakhjawani, H. (1978). *Tajarib al-Salaf (The Experiences of the Ancestors)*. Tahouri Library.
- Nizam al-Mulk, T. (1955). *Siyasat Nama (The Book of Government)*.
- Nurullah, K. (2002). *Nizamiyya Schools and Their Scientific and Social Effects*. Amir Kabir Publishing.
- Rashid al-Din, F. (1983). *Jami' al-Tawarikh (Compendium of Chronicles)*. Dohezar Printing House.
- Sabki, T. a.-D. (1905). *Tabaqat al-Shafi'iyyah al-Kubra (The Great Classes of the Shafi'is)*. Dar Ihya Al-Kutub Al-Arabiya.